

ռանգավորաց վարժարանի բարձր դասարանների աշակերտների ու շրջանավարտների ջանքերով:

Գ. Սրվանձտյանցը 1863—1865 թթ. Տարոնում (Մուշ) լույս է ընծայում «Լրատար արծվիկ Տարոնո» պարբերականը, որի ազդեցության շրջանակն անհամեմատ փոքր էր:

Հայ պարբերական հրատարակությունները, որոնց թիվը 60-ական թվականների վերջերից անցնում էր հարյուրից, մասնավորապես դարի կեսերին հանդիսանում էին տարբեր հոսանքների գաղափարախոսներ, ունեին շեշտված դիրքորոշում հասարակական-քաղաքական հրատապ հարցերի նկատմամբ, ինչպիսիք էին ագրարային հարցը, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի, ազգային մշակույթի ստեղծման, աշխարհաբար գրական լեզվի մշակման հարցերը և այլն:

4. ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

XVIII դարի վերջին տասնամյակներին և XIX դարի կեսերին հայագիտությունը բուռն զարգացում ապրեց: Մինչև 1870-ական թվականները անշան աշխատանք էր կատարված հայ հին մատենագրության, լեզվի, պատմության ուսումնասիրման բնագավառում: Հրատարակվել էին հայ պատմագիրներից մի քանիսի երկերը ու Մխիթար Աբբայի «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» աշխատությունը (1749), «Քերականութիւնը» (1730) և այլն:

1784—1786 թթ. Վենետիկում լույս է տեսնում Մխիթարյան միաբանության բաղմարդյուն գիտնականներից Միքայել Չամչյանի եռահատոր «Հայոց պատմությունը», որն իր ծավալով, նյութի ընդգրկմամբ, հայ և օտար սկզբնաղբյուրների լայն օգտագործմամբ աննախընթաց գործ էր:

Ժամանակագրական կարգով Չամչյանից հետո խոշորագույն հայագետը հ. Ղ. Ինճիճյանն է: Նա դարասկզբին (1806) հրատարակում է Հայաստանի մանրամասն աշխարհագրությունը մի հատորում, որը կազմում է Ստ. Գյուլբեր Ազունցի «Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի» բազմահատոր գործի՝ Ասիային նվիրված բաժնի Ա հատորը: Այն պարունակում է Հայաստանի մանրամասն տեղագրությունն ըստ ճշգրտված վայրերի, որոշելով հազարավոր տեղանուններ՝ քաղաքներ, գյուղեր, գետեր, բերդեր, հնություններ և այլն: Մինչև այսօր էլ այն չի կորցրել արժեքը և հարուստ նյութ կարող է տալ Հայաստանի արևելյան և արևմտյան հատվածների աշխարհագրությունը ուսումնասիրողներին:

1822 թ. դարձյալ Վենետիկում լույս է տեսնում նույն հեղինակի «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց» ստվարածավալ աշխատությունը, որտեղ առաջին անգամ փորձ է արվում ներկայացնել պատմական Հայաստանի 15 նահանգների վիճակը, ճշտելով այդ նահանգների տեղը, փոխհարաբերությունները, իսկ 1835 թ. լույս է տեսնում նրա «Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի» եռահատոր հետազոտությունը:

Հայագիտական մտքի զարգացմանը, մասնավորապես հայոց լեզվի ուսումնասիրմանը մեծապես նպաստել է Հարություն Ավգերյանը: Նա հայ հին

մատենագրության, զրաբար և աշխարհաբար լեզուների խոր իմացությանը միացնում էր մի շարք լեզուների և արևմտաեվրոպական գրականությանն ու մշակույթին քաջատեղյակ լինելու կարողությունը: Հեղինակել է լեզվաբանական, բառարանագրական արժեքավոր մի քանի երկեր: Դրանցից կարևորն է 1821 թ. լույս տեսած «Բացատրություն չափուց և կշռոց նախնեաց» հետազոտությունը, ուր հեղինակը քննության է առնում Անանիա Շիրակացու «Յաղագս կշռոց և չափուց» աշխատության մեջ օգտագործված և չափ ու կշիռ ցույց տվող բազմաթիվ բառեր, փորձում ստուգաբանել դրանք, համեմատելով հունարենի, եբրայերենի, պարսկերենի և այլ լեզուների հետ:

1836—1837 թթ. վեներտիկում լույս է տեսնում «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» մեծադիր երկհատոր բառարանը (հեղինակներ՝ Գ. Ավետիքյան, Մ. Ավգերյան և Խ. Սյուրմեյան), որը իրավամբ համարվում է հայ բառարանագրության թագն ու պսակը և այսօր էլ չի կորցրել իր գիտական արժեքն ու գործնական նշանակությունը: Պարունակում է մինչ այդ թվականները գիտությանը հայտնի մեր հին մատենագրության բոլոր նմուշների զրաբար բառերի բացատրությունը, ստուգաբանությունը՝ անհրաժեշտ վկայություններով: Առաջին անգամ այստեղ ստուգաբանված ենք գտնում հազարավոր բառեր, համեմատված հունարեն, լատիներեն, պարսկերեն, ասորերեն և այլ լեզուների համապատասխան բառերի հետ: Երեք հեղինակներից Մկրտիչ Ավգերյանը, որի մասնակցությունը ավելի մեծ է եղել, քան մյուս երկուսինը, 1846 թ. հրատարակում է նույն բառարանի համառոտ խմբագրությունը մեկ հատորով, կոչելով այն «Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի», որը պարունակում էր նաև նախորդից դուրս մնացած 5000 լրացուցիչ բառեր: Մխիթարյանների «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» գործը մեծապես նպաստել է հայ բանասիրական մտքի զարգացմանը:

Բառարանագրությանը զուգընթաց հրապարակ են գալիս հայոց լեզվի քերականությանը նվիրված աշխատություններ: 1779 թ. լույս է տեսնում Մ. Չամչյանի «Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի» աշխատությունը, որը հետագայում հրատարակվում է նաև համառոտ խմբագրությամբ և արժանանում մի շարք տպագրությունների (Վենետիկ, Թիֆլիս, Մոսկվա, Շուշի և այլուր): Ինչպես Չամչյանի «Հայոց պատմությունը» երկար ժամանակ եղել է միակ ձեռնարկը հայ ժողովրդի պատմությունը սովորողների և ուսումնասիրողների համար, նրա քերականությունն էլ հայ կյանքում կատարել է նույն դերը, ավելի քան մեկ դար մնալով զրաբարի ուսուցման լավագույն ձեռնարկը, նույնիսկ այն տարիներին, երբ հրապարակի վրա կային Արսեն Բազրատունու և այլոց ավելի մշակված քերականությունները:

Հայագիտության զարգացմանը նպաստեցին օտար լեզուներից հայերեն բառարանների ասպարեզ գալը: Բառարանագրության զարգացումը առաջին հերթին պետք է բացատրել հայ ժողովրդի ճակատագրով, տարբեր երկրների հետ ունեցած առնչություններով:

1788 թ. Պետերբուրգում լույս է տեսնում Գր. Խալդարյանի կազմած առաջին «Հայ-ռուս բառարանը»: Դրան հաջորդում են ռուսերենի նոր բառարաններ ու ձեռնարկներ, որոնցից հիշատակության արժանի են Հար. Ալամ-

դարյանի «Ռուս-հայ բառարանը» (Մոսկվա, 1821), Աղ. Խուդաբաշյանի երկ-հատոր «Հայ-ռուս բառարանը» (Մոսկվա, 1838):

1840-ական թվականներին Խաչատուր Աբովյանը կազմում է «նոր տե-սական և գործնական քերականություն ռուսաց վասն հայոց» ձեռնարկը ըստ Վերորդի գիմնազիայի ռուսաց լեզվի ուսուցիչ Ավգուստ Վիլհելմ Տապպեի մի աշխատության: Աբովյանի այս գործը մնացել է անտիպ, լույս է տեսել միայն մեր օրերում, սակայն տարակույսից վեր է, որ մեծ լուսավորիչն այն օգտա-գործել է իր մանկավարժական գործունեության ընթացքում:

Մխիթարյանները դարասկզբից սկսեցին հրատարակել մի շարք բառա-րաններ ու օժանդակ ձեռնարկներ՝ «առաջնորդ»-ներ, ինչպես կոչում էին ի-րենք, եվրոպական լեզուների վերաբերյալ: 1804 թ. նրանք հրատարակում են Մ. Ջախջախյանի «Բառարան յիտալական լեզուէ ի հայ և ի տաճիկ բարբառ» աշխատությունը, կազմված «ի պէտս զարգացելոց», այսինքն՝ ուսումնական-ների, բանասերների համար: Հետագայում, 1837 թ. այն արժանանում է երկ-րորդ տպագրության, ավելի ճոխացված բովանդակությամբ: Դրանից քառորդ դար անց լույս է տեսնում նույն բառարանի գործնական նպատակներ հե-տապնդող համառոտ խմբագրությունը:

Լույս են տեսնում Ֆրանս-հայ և անգլո-հայ բառարաններ, կազմված Մխիթարյան միաբանության անդամ Հարություն Ավգերյանի կողմից: Նա 1812 թ. հրատարակում է «Բառարան համառոտ ի գաղղիականէ ի հայ» աշ-խատությունը, որի երկրորդ տպագրությունը կատարվում է 1840 թվականին: Հետագայում լույս են տեսնում Ֆրանսերեն-հայերեն այլ բառարաններ: 1820-ական թվականների սկզբներից Հար. Ավգերյանը հրատարակում է անգլո-հայ բառարաններ ու քերականություններ (կազմված 1816 թվականին, ս. Ղազար կղզում հայերեն սովորող Զորջ Գորդոն Բայրոնի օժանդակությամբ): Ժիշտ է, դրանից առաջ մի փոքրիկ, գրպանի բառարան երևացել էր Հնդկաստանում, սակայն նման գիտական բառարանների ու ձեռնարկների հիմքը դրվում է 1812 թ. հրատարակված «Բառարան համառոտ ի գաղղիականէ ի հայ», 1825 թ. լույս տեսած «Բառարան անգղիերէն և հայերէն» աշխատություններով, որոնք հետագայում նույնությամբ կամ համառոտ խմբագրությամբ արժա-նացել են նոր տպագրությունների:

1840-ական թվականներից երևում են բառարաններ և ձեռնարկներ հին հունարենի հետ կապված, որոնցից հիշատակենք Արիստակես և Ստեփանոս Աղաբաշյանների «Բառարան հելլենական և հայ լեզվացը»: Հետագայում այս ուղղությամբ նկատելի դեր է կատարում հայագետ մի հույն բանասեր՝ Դմիտ-րի Չոլագիտիսը, որը հաճախ ստորագրել է նաև Չոլագյան, ինչպես «Բառա-րան նոր հայերեն ի հունարեն» գրքի վրա (Կ. Պոլիս, 1870):

Տպագրվում են քերականության, ընթերցանության ձեռնարկներ, զանա-զան լեզուների հետ կապված, ինչպես «Առաջնորդ անգղիերեն և հայերեն զը-րուցատրության» (Փարիզ, 1855), «Առաջնորդ գաղղիերեն և հայերեն զը-րուցատրության» (Փարիզ, 1855), «Առաջնորդ հայերեն և հունարեն զըրուցատը-րության» (Կ. Պոլիս, 1869) և այլն:

Հայագիտության զարգացման կարևոր արտահայտություններից մեկն էր հայ հին մատենագրության հետազոտումն ու թարգմանությունը օտար լե-

գուններով, ինչպես և հայոց լեզվի ուսումնասիրումը օտար համալսարաններում և օտար արևելագետների կողմից: Մինչև 1860-ական թթ. տարբեր լեզուններով թարգմանվել են հայ հին գրականության ու պատմագրության կարևոր գրեթե բոլոր նմուշները: Խորհնացու «Հայոց պատմությունը» համառոտաբար լատիներեն էր թարգմանվել դեռևս 1723 թ. և տպագրվել Ստոկհոլմում՝ Հ. Բրենների կողմից: Վիստոն եղբայրները լատիներեն մի անկատար թարգմանություն հրատարակեցին Լոնդոնում՝ 1736 թվականին: Ապա այն լույս է տեսել ռուսերեն, Հովսեփ Հովհաննիսյանի թարգմանությամբ (1809), ֆրանսերեն (Փարիզ, 1836, Վենետիկ, 1841, դարձյալ Փարիզ, 1855), իտալերեն (Վենետիկ, 1841, 1851) և այլն: Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմը» թարգմանվել է անգլերեն (Լոնդոն, 1830), իտալերեն (Վենետիկ, 1840), ֆրանսերեն (Փարիզ, 1844), ռուսերեն (1853 և այլն): Եզնիկի «Եղծ աղանդոցից» հատվածներ էին թարգմանվել ֆրանսերեն, գերմաներեն, ռուսերեն, անգլերեն և այլ լեզուններով:

Մի քանի լեզուններով թարգմանվել էին Ղազար Փարպեցին, Փավստոս Բուզանդը, Կորյունը, Ագաթանգեղոսը, Սեբեոսը և այլ պատմագիրներ³³:

Այս բոլորը լայն հետաքրքրություն էր ստեղծել հայ հին մատենագրության շուրջը Եվրոպայում և Ռուսաստանում, բազմաթիվ գիտնականներ հետևում էին արևելագիտությանը, մասնավորապես հայագիտությանը:

Նոր դարաշրջանի առաջին տասնամյակներից հայագիտությանը զարկ է տրվում նաև եվրոպական համալսարաններում: XVIII դարի վերջերից Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում հայոց լեզու է դասավանդում Շահան-Ջրպետյանը: Մի քանի տարվա ընդմիջումից հետո, նա 1811 թ. նորից է ստանձնում այդ պաշտոնը, շարունակում երկար տարիներ, պատրաստելով մի շարք օտարազգի հայագետներ, որոնք նվիրվում են հայոց լեզվի ու մատենագրության ուսումնասիրմանը: Նույն դպրոցի հրատարակությամբ 1823 թ. լույս է տեսնում Շահան-Ջրպետյանի «Քերականութիւն արամեան լեզուի» ֆրանսերեն սովորածավալ աշխատությունը: Այն օգտակար դեր է կատարել հայոց լեզուն օտարներին ծանոթացնելու գործում: Շահան-Ջրպետյանի սաներից էր ականավոր արևելագետ Սեն-Մարտենը, որը մեծ գործ է կատարել հայ լեզվի հետազոտման բնագավառում, հատկապես 1818—1819 թթ. Փարիզում հրատարակած «Հիշատակագիրը Հայաստանի մասին» և այլ ֆրանսերեն աշխատություններով: Վերջինս 1822 թ. Փարիզում հիմնադրում է «Journal Asiatique» արևելագիտական հանդեսը, որն իր էջերում պարբերաբար տպագրել է հոդվածներ հայ ժողովրդի պատմության, գրականության, լեզվի և հնությունների մասին:

1840—1850-ական թթ. հայագիտությունն ավելի լայն զարգացում է ապրում Յրանսիայում: Արևելագիտական մասնագիտական հանդեսներն ավելի հաճախ են անդրադառնում հին Հայաստանի պատմությանն ու հոգևոր կյանքին, միաժամանակ մեծանում է հետաքրքրությունը դեպի հայկական ըսկրզնադրյունները, որոնք օժանդակում էին ոչ միայն հայ, այլև բազմաթիվ ուրիշ ժողովուրդների պատմության հանգուցային հարցերի ուսումնասիրմանը:

33 Գ. Զառֆանայան, Հայկական հին դպրության պատմություն, Վենետիկ, 1866:

ներ, ինչպես վրաց, հույն, արաբ, պարսիկ և այլ ժողովուրդների: Ասպարեզ են գալիս մարդիկ, որոնք ամբողջովին նվիրվում են հայագիտությանը: Դրանցից առավել բեղմնավոր գործունեություն են ունեցել է. Դյուլորիեն, Մ. Բրոսեն, Վ. Լանգլուան և ուրիշներ: Սրանք հիմնովին սովորում են գրաբար լեզուն, ուսումնասիրում հայ հին մատենագրությունը, մեր ժողովրդի պատմությունը, հաճախ ճանապարհորդում են Հայաստանում ու Վրաստանում, տեղում համարում նյութեր, ծանոթանում հին ձեռագրերին ու իրենց եղրակացությունները հրատարակում «Journal Asiatique», «Revue de deux mondes» և այլ պարբերականներում, գիտական աշխարհում մեծ հետաքրքրություն ստեղծելով դեպի Արևելքի ժողովուրդները, մասնավորապես դեպի հայերն ու նրանց դարավոր մշակույթը: Այս հայագետները ծրագրված աշխատանք են կատարում հայկական սկզբնաղբյուրների թարգմանության ու գիտական հրատարակության ուղղությամբ, կցելով հմտալից ծանոթագրություններ, դարաշրջանը, մտավոր միջավայրը ներկայացնող հետազոտություններ: Այսպես, Ֆլորիվալը թարգմանում և հրատարակում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցը», այդ երկու մատենագիրներին հատկացնելով ընդարձակ հետազոտություններ: Բեղմնավոր գործունեություն է ունեցել էդ. Դյուլորիեն, իր ամբողջ կյանքը հայագիտությանը նվիրած մի գիտնական, որը մեր լեզուն սովորել էր Մխիթարյանների Փարիզի Մուրադյան վարժարանում: Նա հայ հին և նոր գրականության, պատմության, մշակույթի մասին գրել է տասնյակ հետազոտություններ, որոնք լույս են տեսել հանդեսներում կամ առանձին գրքերով: Նա 1850—1858 թթ. Փարիզում հրատարակել է Միքայել Ասորու, Մատթեոս Ուռհայեցու երկերի ֆրանսերեն թարգմանությունները, «Հետազոտություն հայկական ժամանակագրության» աշխատությունը և այլ գրքեր: Նրա ամենից ծավալուն հրատարակությունն է «Հավաքումն իսաչակրաց պատմըլաց» ժողովածուն, որտեղ տեղ էր տրված Մատթեոս Ուռհայեցուն, Միքայել Ասորուն, Ներսես Լամբրոնացուն և Խաչակիրների արշավանքների մասին խոսող այլ պատմիչների: Դյուլորիեն հետաքրքրվել է նաև հայ ժողովրդական երգերով ու ավանդություններով, հրատարակելով «Ուսումնասիրություն հին Հայաստանի պատմական երգոց և ժողովրդական ավանդության» վերնագրով մի գիրք:

Հայագիտության զարգացման գործում նվազ դեր չի կատարել Մ. Բրոսեն: Նա ճանապարհորդել է Վրաստանում և Հայաստանում, եղել էջմիածնում, Անիում, ուսումնասիրել հայ հին ձեռագրերը, ծանոթացել հնություններին, գրել իր ճանապարհորդական տպավորությունները, հատուկ գրքույկներ հրատարակել էջմիածնի վանքի, Անիի ավերակների, առանձին ձեռագրերի մասին: Զնայած նրա հետաքրքրության հիմնական շրջանակը եղել է վրացագիտությունը և այդ բնագավառը օժտել է մեծարժեք հետազոտություններով, որոնց համար լայնորեն օգտագործել է հայկական սկզբնաղբյուրները, սակայն պատկառելի թիվ են կազմում նաև նրա հայագիտական հետազոտությունները³⁴: Նա բեղմնավոր աշխատանք է կատարել հայ հին մատենագիրնե-

34 Գ. Զարգանալյան, Ուսումնասիրությունը հայ լեզվի և մատենագրության (ըստ Գ. Ա. Շրոմպֆի), Վենետիկ, 1895, էջ 136—160:

րի թարգմանության ու գիտական հրատարակության ուղղությամբ: Նրա թարգմանությամբ լույս են տեսել Կիրակոս Գանձակեցու, Ուխտանեսի, Ստ. Օրբելյանի, Թովմա Արծրունու, Սամուել Անեցու և այլ պատմագիրների երկերն ամբողջապես կամ հատվածաբար³⁵:

Ֆրանսիացի հայագետներից հիշատակության արժանի է նաև Վ. Լանդլուան, որը նույնպես ունի հին Հայաստանի հոգևոր մշակույթին վերաբերող հետազոտական և թարգմանչական մի շարք հրատարակություններ: 1852—1853 թթ. նա գիտական ուղևորություն է կատարում Կիլիկիայում, հավաքում հին արձանագրություններ, դրամներ, նյութական կուլտուրայի նրժուշներ, վերադառնալով Փարիզ, հրատարակում է իր տեղեկագիրը՝ 1854 թ., իսկ 1861 թ. լույս է ընծայում ավելի ընդարձակ եղրակացությունները՝ «Ուղեվորություն Կիլիկիայում և Տավրոսյան լեռներում» վերնագրով: Ի թիվս շատ բնագավառների, Լանդլուան հետաքրքրվել է նաև դրամագիտության հարցերով, հրատարակել «Դրամագիտություն Հայաստանի միջին դարում» (Փարիզ, 1852), «Ընդհանուր դրամագիտություն Հայաստանի» (1858) գրքերը: Կատարել է գիտական հրատարակություններ, որոնցից հիշենք Հեթում պատմիչի ֆրանսերեն թարգմանությունը³⁶:

Հայագիտության նկատմամբ լուրջ հետաքրքրություն են ցուցաբերում գերմանացի արևելագետները, Նրանց է պատկանում հայերեն լեզվի հանգամանալից հետազոտության, հնդեվրոպական լեզվախմբում նրա տեղի որոշման, պատմա-համեմատական լեզվաբանության մեթոդով բազմաթիվ հայերեն բառերի ստուգաբանության պատիվը, ծանրակշիռ մի աշխատանք, որ սկիզբ առավ 1830-ական թվականներին՝ Ֆրանց Բոպպի, Հայնրիխ Պետերմանի, Ֆրեդերիխ Վինդիշմանի, Ռիխարդ Գոշեի ջանքերով և իր ավարտին հասավ Հյուբշմանի, Մեյերի, Հր. Աճառյանի հետազոտություններով: Պետերմանը հայոց լեզուն հիմնովին ուսումնասիրել էր Մխիթարյանների մոտ: Նա 1837 թ. հրատարակում է «Հայոց լեզվի քերականությունը» գերմաներեն աշխատությունը, հետագայում մի քանի հրատարակությամբ լույս ընծայում նաև նրա համառոտ խմբագրությունը, քերականական հարցերին զուգընթաց ստուգաբանելով հայերեն մի շարք բառեր: Պետերմանը հրատարակել է հայագիտական աշխատություններ՝ նվիրված Մովսես Խորենացուն, հայկական երաժշտությանը, Ագուլիսի բարբառին և այլն: Ծանապարհորդելով Արևելքում, նա տպագրել է իր երկհատոր ուղեգրությունը, որտեղ հարուստ տեղեկություններ է տալիս հայ ժողովրդի կենցաղի, սովորությունների, հոգեվոր մշակույթի մասին³⁷:

Պետերմանի քերականությունից մոտ մեկ տասնամյակ անց, 1846 թ., Բավարիայի գիտությունների ակադեմիայի արևելագետ պրոֆեսորներից Վինդիշմանը հրատարակում է «Հայերենի տեղը արիական լեզուների մեջ» աշխատությունը նույն ակադեմիայի տեղեկագրում և հիմնավորում հայերենի կապը հնդեվրոպական լեզուների հետ, առաջ քաշելով նրա իրան-

35 Նույն տեղում, էջ 187—218:

36 Նույն տեղում, էջ 219—228:

37 Նույն տեղում, էջ 279—284:

յան լեզվաճյուղին պատկանելու տեսությունը: Նույն հարցի խորացմանն ու հիմնավորմանն են նվիրված Ռիխարդ Գոշեի «Ներածություն հայկական լեզվի և ցեղի արիական բնույթի մասին» լատիներեն հետազոտությունը (Բեռլին, 1847), Ֆրանց Բուպի, Ֆրիդրիխ Մյուլլերի աշխատությունները:

1831—1833 թթ. լույս է տեսնում Ս. Ն. Գլինկայի «Հայ ժողովրդի պատմության տեսությունը», որը առաջինն է ուսումնասիրությանը ժանոթացնում հայ ժողովրդի պատմության հիմնական դրվագներին: Նույն թվականներին Մոսկվայում լույս են տեսնում «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа» ժողովածուի երեք հատորները, որոնք պարունակում են հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող կարևոր վավերագրեր:

Սկսած 1840-ական թվականներից հայոց լեզվով զբաղվում են Ռուսաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները: 1842 թ., գերազանցապես Ստ. Նազարյանցի օժանդակությամբ, Կազանի համալսարանում ըստեղծվում է հայոց լեզվի ամբիոն: Մի քանի տարի անց, 1845 թ., Մկ. Բերյանի ջանքերով Պետերբուրգում հիմք է դրվում հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն լեզուների ամբիոնի, որը նկատելի գործունեություն է ծավալում այդ լեզուների գիտական ուսումնասիրման բնագավառում: Հետագայում ամբիոնը վերածվում է արևելյան լեզուների ֆակուլտետի՝ հայերենի, վրացերենի և ադրբեջաներենի բաժիններով:

Հայագիտությունը որոշ զարգացում է ապրում նաև արևելահայ և արևմտահայ կյանքում: 1826 թ. Կ. Պոլսում տպագրվում է Գևորգ ղպիր Պալատեցու «Պարսկերեն-հայերեն» ստվար բառարանը, որի վերջում հեղինակը տալիս է հայերեն մի շարք բառերի ստուգաբանությունը, կապված պարսկերենի հետ, նաև հիշատակում հունարենից, պարսկերենից վերցված շատ բառեր:

Արևելահայ իրականությունում այս բնագավառում մեծ դեր են կատարել Ստ. Նազարյանցը, Պ. Շանշյանը, Մկրտիչ էմինը, Բ. Պատկանյանը, Գևորգ Ախվերդյանը և ուրիշներ: Էմինը և Ստ. Նազարյանցն իրենց աշխատությունները հրատարակելով ուսերեն՝ նպաստում են հայ մատենագրությանն ու լեզվի ժանոթացմանը ուսական գիտական շրջաններին:

1844 թ. Կազանի համալսարանը հրատարակում է Ստ. Նազարյանցի «Беглый взгляд на историю Гайканской литературы до конца XIII столетия» աշխատությունը, որտեղ տրվում է հայ հին մատենագրության ընդհանուր ուրվագիծը: Դարձյալ Կազանում, երկու տարի անց, լույս է տեսնում Նազարյանցի ուսերեն մի այլ աշխատությունը՝ «Обозрение истории Гайканской письменности в новейшие времена» գիրքը:

1853 թ. ուսերեն լույս է տեսնում Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմը»՝ Պ. Շանշյանի թարգմանությամբ և հմուտ առաջաբանով, որը լայն հետաքրքրություն է առաջացնում ուսումնասիրական շրջանում: Այդ թարգմանությունը դրական արձագանք է գտնում «Օտեչեստվեննիս զապիսկի» և «Սովրեմեննիկ» ամսագրերում:

Ռուսաստանում հայագիտության զարգացմանը խթանում է Լազարյան Հեմարանի դասախոսներից Մկրտիչ էմինը: Նա հրատարակել է պատմա-

բանասիրական բնույթի մի շարք ուսումնասիրություններ ուսեցրին լեզվով, կատարել հայ պատմագիրների երկերի գիտական հրատարակություններ, նրանց կցելով հմտալից առաջաբաններ, ծանոթագրություններ: 1850 թ. Մոսկվայում լույս է տեսնում էմինի «Վեպք հնոյն Հայաստանի» նշանավոր աշխատությունը, որտեղ հեղինակը քննության է առնում հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի շատ կարևոր հարցերից մեկը՝ Մովսես Խորենացու

Մկրտիչ Էմին

«Պատմության» մեջ հիշատակված նախաքրիստոնեական շրջանին վերաբերող առասպելները, դրանց մեջ գտնում օրգանական կապ և հանգում այն եզրակացության, թե այդ առասպելները նախապես մի ամբողջություն են կազմել: Փաստորեն հայ ժողովրդական բանահյուսության գիտական ուսումնասիրումն սկսվում է Մ. Էմինի արժեքավոր այս աշխատությամբ, որը հանդիսացավ ուղեցույց հետագա տասնամյակների բանասիրական մտքի համար:

Էմինը գրավոր սերտ կապ է պահպանել արևմտաեվրոպական հայագետների, մասնավորապես, Դյուլորիեի, Լանգլուայի և այլոց հետ:

Հայագիտական բեղուն գործունեություն է ունեցել Քերովբե Պատկանյանը: Կրթություն ստանալով Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, Դորպատի համալսարանում և Պետերբուրգի մանկավարժական ինստիտուտում, նա

հիմնովին տիրապետում է հին և նոր հայերեններին, ուսեցրին, գերմաներենին, ֆրանսերենին: Հայ հին մատենագրության հետ կապված հարցերի, զրաբար լեզվի, բարբառների մասին ուսական գիտական պարբերականներում կամ առանձին գրքերով նա հրատարակում է մեծարժեք հոդվածներ, որոնցից շատերն արտատպվում են նաև ֆրանսիական ու գերմանական արևելագիտական հանդեսներում: Բանասիրական ծանրակշիռ մի հետազոտություն է հատկապես Պատկանյանի «Исследование о составе армянского языка» աշխատությունը (1864), որը Դյուլորիեի ջանքերով զետեղվում է նաև «Journal Asiatique»-ում և չերմորեն գնահատվում արևելագետների կողմից³⁸:

Շոշաիելի աշխատանք է կատարվում նաև միջնադարյան և ժամանակակից ժողովրդական բանահյուսության հավաքման, հետազոտման և հրատարակման ուղղությամբ: Թիֆլիսի «Արարատ» պարբերականում լույս են տեսնում նյութեր Սայաթ-Նովայի և աշուղ Շիրինի մասին, վենետիկում Ղ. Ա-

38 Մանրամասն տե՛ս Գ. Զարգանդյան, նշվ. աշխ., էջ 372—384:

լիշանը հրատարակում է «Ռամկական երգք հայոց» ժողովածուն՝ հայերեն և անգլերեն լեզուներով, Պոլսում լույս են տեսնում երգարաններ, Պետերբուրգում հրատարակվում է Մ. Միանսարյանի «Քնար հայկական» ժողովածուն և այլն։ Թիֆլիսի հայերի մտավոր կյանքի, բանահյուսության և աշուղական գրականության հետազոտման գործում մեծ երախտիք ունեն Գևորգ Ախվերդյանը, Գ. Տեր-Աղեքսանդրյանը և ուրիշներ։ Սրանցից առաջինը, որը, ինչպես ինքն է ասել, մի քանի տարի հավաքել էր «կենդանի աղբյուրից հանած կենդանի նյութեր»՝ առականեր, առածներ, վիճակախաղեր, աշուղական երգեր և այլն, 1852 թ. Մոսկվայում հրատարակում է Սայաթ-Նովայի հայերեն երգերի ժողովածուն ընդարձակ առաջաբանով, ծանոթագրություններով և Թիֆլիսի բարբառին նվիրված արժեքավոր մի ուսումնասիրությամբ, հաստատուն պատվանդանի վրա դնելով ոչ միայն սայաթնովագիտությունը, այլև առհասարակ ժողովրդական-աշուղական գրականության հետազոտման գործը։

Ախվերդյանը հնարավորություն չունեցավ լույս ընծայելու իր մոտ գտնվող ժողովրդական երգերը, ծիսակատարությունները և այլն։ Այդ գործը կատարեց նրա հետքերով ընթացող Գևորգ Տեր-Աղեքսանդրյանը, որն իր հավաքած հարուստ նյութի մի մասը հետագայում հրատարակեց «Թիֆլիսի հայոց մտավոր կյանքը» ժողովածուի Ա հատորում։

Այսպիսով, մինչև XIX դարի 50—60-ական թվականները հայագիտությունը բուռն զարգացում ապրեց թե՛ հայերի մոտ և թե՛ Ռուսաստանում ու Արևմուտքում, մեծ հետաքրքրություն առաջացնելով դեպի հայ ժողովրդի հին մատենագրությունը, լեզուն, պատմությունը։